

ДОБРИН СПАСОВ

НЯКОИ АСПЕКТИ НА КОМИЧНОТО

В културните среди съществуват настроения срещу разглеждането на едни или други проблеми „изобщо“. Този факт, разбира се, е напълно оправдан, доколкото представлява реакция против безсъдържателната, схоластична абстрактност. Същевременно обаче той става и твърде опасен, когато предизвиква загубване на вкус към по-широките научни обобщения. Напоследък например в областта на политиката и идеологията се натрупаха достатъчно факти, които убедително говорят, колко рисковано е акцентирането върху „нашите особености“ преди да са избистрени общозадължителните принципи.

Тъкмо затова ние се осмеляваме да предприемем известни усилия не за някакво друго, а именно за общотеоретическо изясняване на някои страни на комичното в живота и литературата. Всъщност в настоящата статия ние се стремим към разрешаването на две задачи:

а) да набележим връзката между логическия, психологическия и социологическия аспект на тъй наречения „комичен смях“; на тази основа да представим логическото, психологическото и социологическото обяснение на комичното не като три различни подхода към едно и също явление, а като три етапа в задълбочаването на неговото изследване, всеки от които, разгледан отделно, няма необходимата обяснителна стойност;

б) да уточним нашите схващания за логическия аспект на смеха като синтезираме теорията за контраста и тази за противоречието в теория за контрастното противоречие. А това означава — да сведем интелектуалната страна на комичното впечатление до осъзнаване не просто на противоположни и не просто на несъвместими, а на несъвместими противоположни определения на обекта.

Ние се надяваме, че работата ни ще срещне съчувствието и на онези читатели, чието внимание е насочено главно към конкретните проблеми на нашата днешна хумористична и сатирична литература. Стига, разбира се, те да не забравят, че „всяко отделно е тъй или иначе общо“ (Ленин) и стига ние действително да посочим някои съществени общи черти на интересуващите ни конкретни явления.

Две думи за различните страни на комичния смях

Общественият смисъл на хумора и сатирата е да улеснят премахването на явления, които се преценяват като недостойни за съществуване; особеното средство за постигането на тази цел е смехът.

Едва ли е нужно да се доказва, че смехът на хумориста и сатирика не са онези радостни звуци, които отекват в душите ни като израз на жизненост, на човешко щастие, на задоволство от хората и света. Още по-малко това е кикотенето на гъделичкания, лудия или истеричния. Смехът, който ние ще имаме предвид, винаги е в една или друга степен присмех: едва забележим, с леко чувство на превъзходство, насочен към малките недостатъци на „свои хора“ — когато става дума за хумор, с по-силни или по-слаби нотки на презрение — при иронията, примесен с голяма доза злоба — при сарказма, и прелял в истински гняв — при сатирата.

Така разбраният смях несъмнено е едно психологическо явление и следователно на психологията се пада грижата да хвърли научна светлина върху него.

Няма обаче друга наука, толкова затруднена в усилията да намери себе си, колкото науката за психиката и съзнанието. Мръдне ли психологът една крачка вдясно — той е вече гносеолог и логик, направи ли една стъпка вляво — превръща се в най-обикновен физиолог, а пък, доколкото изследва специфично човешки прояви, той е длъжен да стои и с двата си крака върху почвата на социологията.

В този крайно несамостоятелен характер на науката за „душата“ естествено няма нищо чудно — той е неизбежен резултат от самия характер на нейния предмет: фактите и съобразената с тях материалистическа философия неопровержимо доказват, че психичното не е „субстанция“ (в Аристотеловия смисъл на тази дума, т. е. „индивид“); то е абсолютно несамостоятелно явление; обектът на психологията е напълно невъзможен, немислим и неопределим безотносително, от една страна, към външните предмети, а от друга — към материалния „субстрат“, нервния процес. Всяко явление на съзнанието например непременно е съзнаване на нещо, знание и оценка, а същевременно и проява на човешката висша нервна дейност. Ето защо, да се изследва психичното „само по себе си“ е така абсурдно, както да се говори за свойството без неговия носител или за отношението без относимите неща.

От тази бегла характеристика на психологическите явления не прави изключение и смехът, поради което незабавно се откриват, на първо време, две перспективи за обяснението на това човешко чувство: от една страна, смехът на нормалния човек винаги е насочен към някакъв обект, който се съзнава, разбира и преценява по определен начин, от друга страна, смехът е една материална проява — отреагиране на нервно напрежение чрез известни двигателни реакции. Първата страна ние наричаме логически и психологически аспект на смеха, втората е безспорно неговият физиологически аспект. Самото обстоятелство, че именно човекът е „животното, което може да се смее“, широко разтваря вратата и за социологическо изучаване на смеха — и като общочовешка проява (защото факт е, че има образи и обстоятелства, които са комични през различни епохи, за представителите на различни класи), и като класово явление (защото не по-малко безспорен факт е, че ако ми кажеш над какво и как обикновено се смееш, аз ще мога да ти кажа какъв си, т. е. какъв е твоят морално-политически облик).

Физиологическия аспект ние охотно оставяме на физиолозите, които през последните няколко години често правеха смели пътешествия из най-различни научни области — психология, гносеология, дори естетика... Тяхна работа е да се занимават със смеха като освобождаване от напрежение, трептения на диафрагмата, поредица от издишвания, които

завършват с кратки вдишвания, мускулни свивания и издаване на звукове. Напълно достойна за просветеното им внимание област, според нас, е и смехът, породен от гъделичкане. От тях бихме искали само едно: да не мислят, че проблемата се изчерпва с техните обяснения.

Ние ще се заемем на първо място с логическия аспект на комичното, който има съвсем пряко отношение към творчеството на хумористите и сатириците.

Логическият източник на комичния смях

Предупреждаваме: всичко, което ще кажем в този раздел (или дори всичко, което би могло да се каже в него), неизбежно ще бъде недостатъчно за обяснението на комичното. Смехът в никакъв случай не се дължи просто на осъзнаване даден обект по определен начин. Комичното впечатление непременно включва и особено емоционално отношение. Ето защо, при еднакво интелектуално съдържание, напълно е възможно у един човешки индивид да се появи, а у друг да липсва комичен смях. С други думи, опитът да се изясни логическата страна на комичното впечатление представлява опит да се разкрие едно негово необходимо, но недостатъчно условие.

Ние ще формулираме, а след това ще се постараем да обобщим някои възможни интелектуалистични обяснения на хумора и сатирата. Най-напред ще се спрем на един способ, който бихме могли да наречем комична ентимема (съкратено умозаклучение).

Твърде често хумористичният или сатиричен ефект се постига чрез премълчаване прекия израз на отрицателно отношение към дадени явления и изтъкване само на привидно невинните му предпоставки или също така „невинните“ негови следствия. Нека поясним този похват с примери:

В прекрасната, наситена със затрогваща сантименталност и хапливо остроумие книжка на Хайне „Идеи“, между другото, се казва: „... слуховете, че уж бедните грешници са длъжни там (в ада — Д. Сп.) по цели дни да четат всички тези лоши проповеди, които се печатат тук, горе — са истинска клевета. Такива ужаси в ада няма, такива изтънчени изтезания сатаната е неспособен да измисли“. Когато говори за ученическите си години, Хайне отбелязва, че поради интереса си към естествознанието и доброто запомняне точните изображения на кенгурото, зебрата, носорога и т. н. впоследствие много хора му се стрували стари познати.

Черевик (от „Сорочински панаир“ на Гогол), изправен пред опасността жена му да се вкопчи „със своите съпружески нокти“ в косата му, си мисли: „Господи, боже мой, защо си изпратил такава напасть на нас, грешните! И така си има толкова много всякаква смет по света, а ти на всичко отгоре си наплодил и жени!“

В „Дон Жуан“ на Байрон пък се среща подобна „любезност“:

„И отлетя нощта като тъгата на съпругата
по своя собствен мъж, или пък по животно друго“.

Между многото анекдоти за хумора на английския писател Бернард Шоу четем и следния: „На един американски книгоиздател се случило да бъде в компания с Шоу, който бил изцяло потънал в размишления.

— Залагам долар, мистър Шоу, за да разбера за какво мислите Вие сега — казал американецът.

— Ах, това, за което мисля, съвсем не струва толкова — небрежно отвърнал Шоу.

— Но все пак за какво мислите?

— За Вас — любезно се поклонил Шоу“.

В какво се състои общото на всички приведени случаи, което ги прави примери за сатира или хумор?

Ако искаме накратко и сухо-прозаично да предадем тяхното съдържание, ще се получи следната картина: „четенето на „лошите проповеди“, които се печатат тук, е истинско мъчение“, „Много хора приличат на кенгуро, зебри, носорози и пр.“ (Хайне); „Жените са смет“ (Гогол); „Мъжете са животни“ (Байрон); „Вие не струвате един долар“ (Шоу).

Ясно е, че във всички цитирани откъси се касае за отрицателна преценка на едно или друго явление, която — ако беше изразена направо — би прозвучала като истинска грубост. Тя обаче само се подразбира като следствие или предпоставка на казаното. Тъкмо това изразяване на отрицателната оценка чрез нейното привидно премълчаване превръща грубостта в хумор или сатира.

Ясно е също така, че от характера на подразбираната преценка, от степента на нейната собствена острота зависи дали ще се касае за хумор или пък за сатира. От нейното конкретно съдържание, от това, за какво е отнася тя, се определя идейно-политическата насоченост в очертания похват на хумориста и сатирика.

Но дали ентимемата представлява някакво универсално средство за получаване на комичен ефект? Смисълът на този въпрос, разбира се, не е дали всяко съкратено умозаключение е комично — отрицателният отговор би бил очевиден. Ние фактически питаме: дали всяко комично впечатление съдържа ентимема?

Струва ни се, твърде трудно е да се отговори: не! В самата същност на изкуството се включва и обстоятелството, че то не проповядва определено отношение към живота, а го внушава. И не би имало нищо чудно, ако се окаже, че истинският хуморист или сатирик-художник никога не декларира своята отрицателна преценка за изобразяваните явления, а винаги ни дава само нейните конкретни, живи „предпоставки“ или „следствия“.

И все пак, ние не можем да се задоволим с ентимемата, когато изследваме логическия аспект на смеха. Напълно е възможно да се изброят още много конкретни способности за получаване на хумористичен или сатиричен ефект. Нека разгледаме например комичните „дефиниции“ и „класификации“.

Във всеки курс по елементарна логика се изтъква, че дефиницията трябва да отговаря на редица условия. В действителност обаче те се свеждат към едно единствено изискване: да се разкрива истинската същност на разглежданото явление, т. е. обикновено неговият най-близък род и видовото му отличие. Но когато в едно литературно произведение се прави пародия на логическата дефиниция чрез нарушаване нейните правила — примерно чрез разглеждане като обективна същност на дадено явление неговите второстепенни или само субективно-значими белези, то ефектът може да бъде също така хумористичен или сатиричен. Такива „определения“ всъщност служат за косвени психологически характеристики.

Например, кой от нас не се е заливал от смях, когато е чел остроумната и същевременно удивително вярна характеристика, която Волтер в „Микромегас“ прави на различни философски школи?... Дошлият от Сириус великан

Микромегас пита земните философи: „Що е душа?“. В техните отговори липсва каквато и да било научна дефиниция на „душата“. Налице са обаче много от известните в логиката грешки при определението: „определение в кръг“ (повторение на определяното чрез определящото) — „Душата е чист дух. . .“; подменяне на логическото определение с номинално — „Душата е ентелехия. . .“; имаме още отрицателна дефиниция (посочване не това, което определяното явление е, а онова, което то не е) — „Душата не е материя“; налице е също така подменяне на научното дефиниране с употреба на художествени фигури, съчетана с приравняване на противоположни определения — душата била стрелка, която посочва времето, когато тялото бие часовете, или обратно!

Естествено, получените „дефиниции“ съвсем не изразяват същността на определяното явление. Тяхното противоречие с научните определения, съпоставено с научните им претенции, буди смях. По тоя начин те всъщност се използват от Волтер за критическа характеристика на техните автори.

Когато пък в привидното определение се изтъкват само субективно-значими белези, т. е. когато от него научаваме не толкова какво е обективното явление само по себе си, а какво е личното отношение на дадено лице към него, получената дефиниция (при условие, че разкрива отрицателни черти) представлява всъщност хумористична или сатирическа психологическа характеристика. Например на зададения му от Хайне въпрос „Що е идея?“, файтонджията Патенсен отговаря: „Идеята си е идея! Идея — това е всяка дивотия, която се вмъква в главата!“ Основанията за това определение са такива: перачката се оплаква, че „пасторът е натъпкал главата на дъщеря ѝ с идеи и оттова тя е станала смахната и не се вслушва в никакви доводи“. В едно известно разказче на Толстой загубеното сред тълната момиченце с плач „определя“ майка си така: „Моята майка е тази, която е най-добра от всички!“ Чеховият Гришка пък схваща майка си и бавачката си като „хората, които го обличат, хранят и слагат да спи“. Тъпотата на средновековния философ в Молиеровата комедия „Буржоата-благородник“ се изразява в следния диалог:

„У ч и т е л я т п о ф и л о с о ф и я: . . . Желаете ли да Ви науча на логика?

Г-н Ж у р д е н: А що е това, логиката?

У ч и т е л я т п о ф и л о с о ф и я: Това е наука, която ни учи на трите процеса на мислене.

Г-н Ж у р д е н: Кои са те, тези три процеса на мислене?

У ч и т е л я т п о ф и л о с о ф и я: Първият, вторият и третият..“

Безспорно, поради характера на художественото отражение, в литературните произведения логическите определения се заместват с образите на конкретни явления, чиято същност се отразява в дадени понятия. Известно е как например Маяковски в стихотворението за деца „Що е хубаво и що е лошо“ пояснява съдържанието на такива абстрактни термини като „хубаво“ и „лошо“. Ако обаче се обрисуват конкретни явления, които само привидно, само субективно носят съдържанието на даденото понятие, то в резултат може да се получи пак хумор или сатира. Да разгледаме следните стихове на Маяковски:

„У Степы

незнание

точек и запятых

заменяет
 инстинктивный
 массовый разум,
 потому что
 батрачка —
 мамаша их,
 а папаша —
 рабочий и крестьянин сразу.
 В результате
 вещь
 ясней помидора,
 обволакивается
 туманом сизым,
 и эти горы
 нехитрого вздора
 некоторые
 называют марксизмом.“

Според марксизма социалният произход и, главно, социалната позиция на твореца действително определят правилната или неправилна насоченост на неговото творчество. Вулгаризаторите на марксизма обаче не виждат, че благоприятните резултати, които връзката с работническата класа прави възможни, могат да се осъществят само чрез упорит труд и изработване на специални умения. Именно непризнаването от тия вулгаризатори тяхно отклонение от същността на марксизма, от неговото истинско определение, се осмива в приведените стихове: „инстинктивният масов разум“ на „пролетарския“ „поет“ Стъопа можел да замени познаването на стихотворната техника!

Напълно възможно е да се използва за целите на комичното впечатление и някакво нарушаване правилата на логическата класификация. Когато например някой спортен запалялко ни разсмива, защото различава сред хората преди всичко привърженици и противници на неговия тим (да речем „Левски“), имаме работа с нарушаване на изискването логическото деление да се извършва на съществена обективна основа. Мнозина писатели характеризират свои герои не като ни казват към какво последните са насочени, какво ценят, какво не харесват и т. н. За тази цел се използва такъв похват: посочва се как се категоризират за дадения герой известни обективни явления. Понеже тяхното класифициране е направено на субективна основа, то противоречи на нормалното логическо деление и придава на психологическата характеристика — при условие, че тя се отнася до отрицателни черти — комичен оттенък.

Твърде лесно биха могли да се открият и други логически средства за получаване на хумористичен или сатиричен ефект. Ето например „образци“ за комично обръщане на съждения, които всъщност отразяват необратими отношения: „Тя беше направена за мене — аз бях направен за нея“, пише Дидро за дрехата си. А една девица в произведение на друг автор се моли по следния начин: „Света Богородице, ти, която си заченала без да съгрешиш, научи ме да греша, без да зачевам!“

Означава ли обаче многобройността на конкретните логически способности за предизвикване на комичен смях, че ние трябва да се съгласим с един „плурализъм“ при обясняване интелектуалната страна на комичното впечатление? Трябва ли да се откажем от търсене на „единство в многообразието“?

Ние мислим, че единството лесно може да се установи. Преди всичко, при разглеждането на последните три начина за получаване на комичен

ефект („дефиниция“, „класификация“ и „обръщане“) трябва да се подчертае очевидният факт, че те се използват като косвена отрицателна характеристика на определени явления. А това вече достатъчно ясно разкрива възможността за тяхното свеждане до ентимеми.

Но обобщението не бива да спре дотук. Ако се вгледаме внимателно в ентимемата, ще видим, че не с всичките си особености тя има отношение към комичното впечатление. Например нейният характер на съкратено умозаклучение в случая играе роля доколкото създава илюзията, че отрицателната преценка е изразена и неизразена едновременно. Когато Шоу обяснил на една дама желанието си да танцува с нея, понеже се намирал на благотворителен бал, комичността е свързана не просто с премълчаването на налагащия се извод: „Обръщам Ви внимание от състрадание към Вас“. Касае се по-скоро за факта, че това обидно положение привидно не е и същевременно е изразено. Тъкмо затова ни се струва, че логическият аспект на комичното впечатление, в последна сметка, представлява осъзнаване на особено противоречие.

За съжаление, не ние откриваме Америка — става дума за нещо, което големи философи, психолози и естети отдавна, под една или друга форма, са отбелязали. Още Аристотел пише в своята „Поетика“, че „смешното се състои в някаква грешка или грозота, непричиняващи болка или вреда“. Ние ще оставим настрана „грозотата“. Струва ни се, че тя е удостоена с включване в Аристотеловото определение поради грубия смях на грубите души над човешката уродливост. Освен това нищо не пречи самата грозота да бъде сведена до грешка — „грешка на природата“, т. е. отрицателно отклонение от нормалния облик на природните творения.

Поради такива съображения ние ще спрем вниманието си само върху „грешката“. Що е тя? Грешка е човешкото съждение, когато то противоречи на съответното обективно положение; грешка е човешката постъпка, когато тя противоречи на преследваната цел или пък на определени нравствени норми. . . . Разбирането на грешката винаги е разбиране на някакво противоречие. Ето защо ние смятаме, че можем с пълно право да разглеждаме именно Аристотел като основоположник на застъпваната от нас теория за логическия аспект на смеха.

Общочовешкият характер на логичното в човешките прояви е дал възможност цяло множество автори с най-различни теоретически „калибри“ и социални „заряди“ да подхванат приведената Аристотелова мисъл. Нека чуем бляскавия римски оратор и не дотам бляскав философ-еклектик Цицерон: „...но човек се смее на грозните и ниски неща само ако изразите, чрез които те се означават, не са такива“. С други думи, за да има смях, нужно е разбиране на противоречието между това, което е, и онова, което ни се струва, по-точно — между една отрицателна обективна действителност и една положителна субективна видимост. Паскал счита, че комичното впечатление се получава от „несъответствието“ между онова, което сме очаквали, и това, което сме намерили. Според Хегел пък, за да се смеем трябва да бъдем „така мъдри“, че да „разбираме контраста и държим сметка за него“. Особено ценно е твърдението на Чернишевски, че при комичното се касае за „вътрешна празнота и нищожност“, прикрита с „претенции за съдържание и реално значение“. Дори Бергсон, чиято тънка наблюдателност често се помрачава от тъмната му философия, въпреки критиката си срещу „несъответствието“ или „контраста“ като източници на смях, прибягва до извеждането на комичното от про-

тиворечието между „живото“ и наложеното върху него „мъртво“. Конкретното обяснение тук е подсказано не толкова от действителността, колкото от дуалистическата философия на Бергсон. Но за нас е важен фактът, че даже най-яркият представител на алогизма е принуден при трактовката на смеха да прибегва до особено логическо противоречие. Ето защо, съветските естети И. Ф. Смольянинов и Ю. Б. Борев са напълно прави, когато отбелязват: „... заслужава внимание фактът, че комичното винаги тъй или иначе се е свързвало от философите и изкуствоведите с противоречието“.

Всичко би било наред, ако не беше това „тъй или иначе“, т. е. ако думата „противоречие“ се употребяваше еднозначно в научната литература. Работата обаче съвсем не стои така и затова ние ще се опитаме да преценим по-точно какви противоречия имат пряко отношение към комичното.

Някои от споменатите по-горе автори, както се вижда, считат, че смешното противоречие в действителност е „контраст“. Така фактически се определя най-голямото видово или индивидуално различие, но разбира се — в рамките на един и същ клас от явления. В това се състои диалектическата природа на контраста — той не е само противоположност, но и единство. Разликата между „бялото“ и „киселото“ например е много по-голяма от тази между „бялото“ и „черното“. При все това не първата, а именно втората двойка явления се намират в отношение на контраст, защото са противоположни особености на едно и също нещо — „двят“.

Редица факти на пръв поглед наистина внушават убеждението, че именно осъзнаването на някакъв контраст е логически аспект на комичния смях. Аристотел, както посочихме, говори за смешното като грешка. Но не е ли ясно, че именно грешката, която контрастира с успеха може да породви смях? Ако стрелецът „без малко“ не улучи целта, едва ли някой ще се смее. Но ако той цели един, а удари съвсем друг обект, малцина ще са тези наблюдатели, които не биха му се надсмели. Не е ли факт, че едно от най-леките и най-широко разпространени оръжия на иронията е окачествяването на отрицателни човешки прояви с епитети, които имат тъкмо противоположно значение? Няма ли да бъде смешно, ако някое съвсем безобидно животно, например магаре, през някоя тъмна нощ успее да вдигне в тревога цяла войскова част? Защо, ако не по силата на контраста, ораторът, който с най-щастлив вид произнася една тъжна надгробна реч, би ни накарал да се усмихнем (при условие, естествено, че не сме дълбоко засегнати от загубата на покойника)? Защо е комична наивната публика от „Под игото“? Нали защото се отнася към театралната видимост на „Многострадалната Геновева“ както към истинска действителност? Защо един от най-обикновените обекти на нашия детски смях бяха Крачун и Малчо? Защо лъха хумор от народната поговорка „Замъчила се планината, та родила мишка“? Не е ли просто поради несъответствието между величината на причината и тази на действието? Защо постъпките на лудите и пияните често се посрещат със смях, ако не поради рязкото им отклонение — в отрицателна посока — от нормалните човешки прояви?

Поредицата от подобни въпроси би могла да се продължи колкото искаме. В такъв случай, не трябва ли да приключим този раздел от нашата статия с извода, че логически аспект на комичното впечатление е противоречието в смисъл на контраст?

Ние сме убедени обаче, че е нужно още едно малко доуточняване. Безспорно е например, че бялото и черното, поставени заедно — като противоположни цветове, нямат нищо общо с никакъв комизъм. Не така чужд на смешното би бил обаче, както ни показва още Аристофан, опитът да бъде изкарано бялото черно или обратно. Както се вижда от приведения по-горе пример из „Под игото“, не самият контраст между театралната видимост и истинската действителност е комичен, а тяхното смесване. Дори и когато комичното впечатление изглежда свързано с контраста между две еднакво реални явления, по-внимателният анализ разкрива, че работата не стои точно така. Ние например бихме запитали: защо обикновено никой не би помислил да се смее над контраста между един нисък човек и едно високо дърво, а почти всички се усмихват на контраста между много висок и много нисък човек? Отговорът, според нас, се крие в обстоятелството, че контрастните определения при втория случай са в по-голяма степен характеристики на едно и също нещо: представител на рода „човек“ е и висок, и нисък. С други думи, тук контрастът в по-голяма степен се доближава до противоречието, разбрано като несъвместими признаци на един и същ обект. Бай Ганю в компанията на себеподобните си не би предизвикал нашия смях, но той не би ни бил смешен и сред съществено различното от него — например като овчар пред стадо животни, с които в никаква степен не се отъждествява. За страничния наблюдател той е комичен на фона на хората, с които първоначално бива уеднаквяван, но от чиято общност, с нейните нравствени и естетически изисквания, незабавно се изключва поради своето поведение. С други думи, той е комичен, защото съвсем не се оказва такъв, за какъвто първоначално би могъл да бъде взет.

Сега вече ни се струва, че имаме пълното право да направим следното обобщение: контрастът има отношение към проблемата за комичното в такава степен, в каквата може да бъде сведен към противоречие в традиционния смисъл на тази дума; комичната противоречивост, от своя страна, представлява несъвместимост не просто на различни, а на контрастни определения.

Характерът на използваните досега от нас елементарни примери може да доведе до убеждението, че „нелогичността“, изразена в допускането на известно противоречие, е източник на смях само когато става дума за отделни двусмислици, положения, жестове и фрази. Факт е обаче, че подобно противоречие лежи в основата и на комичните типове, чиито приключения запълват цели книги. Вгледайте се в Молиеровия „Буржоа-благородник“: комизмът на всички негови думи и действия произтича от желанието му да се представи за онова, което не е — от противоречието между неговия облик на парвеню и аристократическата изтънченост, която той се стреми да придобие. Ами „нашият“ Бай-Ганю? Защо е смешно това безскруполно българско парвеню, ако не поради противоречието на неговия морал и цивилизованите нрави? Солта на комизма в цялата безсмъртна Гоголева комедия „Ревизор“ е контрастното противоречие между това, което Хлестаков е, и онова, за което го вземат, предизвикало, от своя страна, противоречието между онова, което корумпираните царски чиновници са, и това, за което се представят. Не е трудно да се даде подобно обяснение за комичността и на Остап Бендер, който се подвизава върху фона на социалистически преустройваната съветска действителност. Но може би контрастното противоречие като логическа основа на комическия тип най-ясно се вижда в образа на Дон

Кихот, който героично налага своя въображаем възвишен свят върху сивичката, но истинска действителност.

В края на този раздел не считаме за излишно да направим и някои чисто философски разяснения. Ще отбележим, че от логическо гледище комичното противоречие има не диалектически, а формално логически характер.

Колкото и различни значения да са влагани в термина „диалектическо противоречие“ те лесно могат да бъдат сведени до или изведени от реалното единство и реалната борба на реални противоположни сили, които обясняват всички процеси в действителността. В такъв смисъл диалектическото противоречие е живо, обективно и повсеместно; в него, разбира се, няма нищо смешно. Смешен обаче беше опитът на някои „диалектици“ да докажат, че диалектикът е задължен винаги да отговаря „и да, и не“, т. е. да отрича всяко право на съществуване за формалната логика с нейното отрицателно отношение към противоречието.

Вече философите-марксисти са напълно убедени във възможността и действителността на мирното съжителство между материалистическата диалектика и материалистическата формална логика. Признат е и фактът, че формално логическото противоречие, разбрано като смесване на качествено различни неща — докогато те запазват своята качествена определеност — е обективно невъзможно. Например до настъпването на преходния период капитализмът си е само капитализъм, а не същевременно и „некапитализъм“.

Щом формално логическото противоречие е обективно невъзможно, щом формално логически противоречивите определения са обективно несъвместими, щом само едното от тях е истинно, а другото не е, то ясно е, че формално логическото противоречие се оказва всъщност противоречие между привидност и действителност.

Ние вече видяхме, че тъкмо така стои работата и при комичния обект, който не може да бъде едновременно и такъв, какъвто е, и такъв, какъвто ни се представя; той също се оказва действителност, прозираща през прозрачното було на една привидност.

Психологически ограничения на логическия източник

Но изчерпва ли се особеността на комичното противоречие с неговия контрастен и формално логически характер?

Чисто логическите, както и чисто психологическите или физиологически теории за комичното винаги са се оказвали недостатъчни, защото смехът е възел, в който се сплитат нишките на различни научни области.

Поддържаната от нас теория за контрастното противоречие — доколкото остава чисто логическа — не е в състояние изчерпателно да обясни смеха. В противен случай би трябвало да се очаква, че скучните представители на формалната логика, които на всяка стъпка откриват противоречия, са най-веселите хора на земното кълбо! Формално логическото контрастно противоречие, за да бъде източник на смях, трябва да отговаря и на определени психологически изисквания.

Това обстоятелство се е превърнало в теоретически корен на множество — също така едностранчиви — психологически теории за обяснението на комичното. Платон, а по-късно и Хобс обръщат внимание върху чувството за превъзходство като причина на смеха. Другата страна на същия медал — смехът като явление, породено от унижаването, деграда-

цията на почитан някога обект — намираме у Александър Бен (а до известна степен и у големия съветски психолог С. Л. Рубинщайн).

Още Волтер обаче заявява по повод на подобни схващания: „...вярно е, че човекът, който е едно смеещо се животно, е също така гордо животно; но гордостта не предизвиква смях“. По-нататък Волтер отбелязва, че като единадесетгодишно дете лудо се смял, когато чел Молиеровия „Амфитрион“, без да е имал каквото и да било чувство за превъзходство над обектите на своя смях. . . Впрочем, споменатите теории са недостатъчни и от „чисто“ психологическо гледище, защото е напълно очевидно, че не всяко чувство за превъзходство и не всяко унижаване на обекта се изразяват в смях. Нима когато сме разбрали, че безкрайно уважавана от нас личност е притежавала прекалено много и твърде големи човешки слабости, допуснала е непростими грешки, ние сме се смели? Напротив, били сме потресени, разочаровани, огорчени. От друга страна, както бе изтъкнато по-горе, „чисто“ психологическо обяснение на комичното не би било възможно и поради обстоятелството, че психическите явления в никаква степен нямат самостоятелно съществуване.

Още най-великият представител на древната философия Аристотел е разбирал недостатъчността на чисто логическата или чисто психологическата трактовка на въпроса за смеха: комична, според него, е не всяка „грешка или грозота“, а тази, която не причинява „болка или вреда“. Това ограничение е може би недостатъчно, но то все пак е справедливо. Ние можем да се смеем над безцензурните думи, неконтролираните движения на пияния, над приумиците на лудия. Но ако пияният е наш най-близък роднина? Ако лудият е бил някога наш най-добър другар? Болката (която очевидно не бива да се разбира само като физическа) би свила сърцето ни, би задушила всякакъв смях. Ако някой сполучливо бъде сравнен с пън, може и да се усмихнем, но ако един труп се движи като жив, ще изтръпнем от ужас — смъртта е явление, което твърде дълбоко ни засяга и затова е твърде трудно тя да ни се представи в комична светлина. . . Аристотел е безспорно прав: не можем да се смеем над обект, който за нас е свързан с твърде силни неприятни чувства.

И тази мисъл е надживяла вековете. Дори Бергсон, въпреки същественото му отклонение от Аристотеловите традиции, мълчаливо я е заел и елегантно преобразувал: „смешното — казва той — може да развълнува само много спокойната, съвсем гладката повърхност на душата. Равнодушието е неговата естествена среда. Смехът няма по-силен враг от вълнението“; „за пълнотата на своето действие смешното изисква нещо като кратковременна анестезия на сърцето“.

Ние ще си позволим една малка корекция, с която същевременно ще отдадем справедливост и на дозата истина в теорията за „превъзходството“ или „унижението“. Според нас, действителността, над която се смеем, не просто е лишена от възможността да ни причинява „болка или вреда“, нито просто ни е безразлична. За да се смеем на противоречието ѝ със субективната видимост е нужно фактически да имаме отрицателно отношение към нея, т. е. да я преценяваме като нежелано отклонение от нормалното. Само в такъв случай отбелязаното от Бен нейно „унижение“ би могло да има за нас комичен ефект. Същевременно, за да се смеем над едни или други явления, е необходимо техните отрицателни черти да не се чувствуват от нас като някаква съществена опасност.

Може някой да възрази като посочи, че ние се смеем и над хора, към които фактически сме в най-голяма степен благоразположени. С. Л. Ру-

бинщайн например одобрително привежда дефиницията на хумора като „способност да се смееш на това, което обичаш“. И наистина, нима бедният странствуващ рицар Дон Кихот не ни е крайно симпатичен именно поради комичното му вятърничаво благородство? Внимателният анализ обаче веднага разкрива, че в такива случаи обект на нашия смях не са всички страни на човешката личност, а определени нейни недостатъци и слабости. Тъкмо те — щом са „слабости“ и „недостатъци“ — се оценяват като отрицателно явление. . . Но нека не спорим повече: самият факт, че никой от нас, когато е бил обект на смях, не се е чувствувал особено поласкан, достатъчно ясно говори за смеха като не съвсем лека присъда.

Казват: но човек може да се смее и над самия себе си. Вярно! И в този случай обаче смехът си остава израз на отрицателна оценка: ние се смеем над онези наши прояви и качества, които считаме за вече надживяни.

По-сериозни възражения могат да ни се направят в друго отношение: ако отрицателната ни оценка за реалния обект на смеха е много рязка, възможно ли е забулването му с някаква противоположна видимост да го направи комичен за нас? Например: ние виждаме във всяка дума, всеки жест, всяка постъпка на нашите смъртни врагове нещо сатанинско; те обаче се представят за същински ангели. Ще ни накара ли това противоречие да се смеем? Няма ли по-скоро гневно да изкрещим: Лицемерие! Подлост! Коварство!

Ето защо ние добавихме, че възможност да предизвикат нашия смях имат само тези отрицателни явления, от които не лъха никаква сериозна заплаха. Струва ни се, че в случая това ограничение е напълно достатъчно: то определя съответната степен на отрицателно отношение към обекта, а същевременно съдържа в „снет вид“ и теорията за „превъзходството“ — тук в смисъл на независимост и недосегаемост от осъжданото чрез смеха явление.

Надяваме се вече е ясно в какво се състои и сложната диалектическа природа на смеха като особено чувство: ако емоционалната окраска на отрицателното отношение към обекта е неудоволствието, то тази на нашето „превъзходство“ е удоволствието. Може би тъкмо тази неразделна връзка на противоположни емоции в смеха е имал предвид Гогол, когато определя хумора като видим (за света) смях през невидими сълзи.

Ще добавим още, че тъкмо степента на отрицателното отношение към осмивания обект разграничава най-съществените разновидности на смеха — като се започне от лекичкия хумор и се свърши с тежката сатира, където присмехът преминава в гняв и неудоволствието взема решителен превес в емоционалната му обогатеност.

Обстоятелството, че смехът е свързан с отрицателна оценка за едни или други явления бележи пътя към разбирането и на неговата социална определеност.

Социалната определеност на комичното

Това е въпросът, който нашите естети-марксисты обикновено се считат длъжни да поставят на първо място. Действително, безспорно е, че за нас той има най-голямо значение, тъй като главната ни цел, която пронизва всичките ни обществени прояви, е социалистическото преустройство на обществения живот. Несъмнено е също така, че смехът е социално явление. Даже буржоазните философи и естети признават

този факт — на тях именно принадлежи твърдението: „Човекът е единственото животно, което се смее“ (а Бергсон добавя: или „животно, способно да предизвиква смях“!).

Под мощния напор на фактите всички автори са принудени — в една или друга степен — да държат сметка за относителността на комичното. Александър Дюма например казва, че „Един мошеник не се смее по същия начин, както един честен човек“. Пак Бергсон заявява: „Нашият смях винаги е смях на една или друга обществена група“.

Това може би ще се хареса на онези наши теоретици, които са склонни да абсолютизират относителността, и следователно не биха могли да проявят никакъв вкус към логическото, общопсихологическото и физиологическо изследване на смеха — към признаването и обясняването на неговите общочовешки аспекти. У Бергсон обаче тази фраза е останала само фраза и представлява една от множеството прояви на неговия еkleктизъм. Тя не му пречи да търси онова, което всякога е смешно за всички нормални хора. И той го намира — не толкова в съгласие с фактите, които ловко използва, а под диктовката на своя реакционен дуализъм — в „механическото, наложено върху живота“. Социалната функция на смеха Бергсон обяснява в духа на тъй наречената френска социологична школа: „И най-малката вдървеност на характера, ума и даже тялото — пише той — трябва, следователно, да предизвика неодобрението на обществото като верен показател за замираща дейност, а също така за дейност, стремяща се да се обособи, отдалечи от общия център, към който обществото тежнее, с една дума, като показател за егоцентричност“; „Тази вдървеност именно е смешното, а смехът е наказанието за нея“.

Ние смятаме вече за съвършено излишно да доказваме, че не само посоченото от Бергсон противоречие и не всяко такова противоречие предизвиква смях. Искахме само да покажем колко са безсилни буржоазните автори в своите „социологически“ обяснения: започнали с признаване обществено-груповия характер на едно явление, те неволно завършват със своята любима представа за обществото като някакво хармонично цяло. Само върху непоклатимата основа на марксистическата социология, т. е. историческия материализъм, е възможно истинско научно обяснение на общочовешкото и класово-партийното в комичното.

Социологическата трактовка обаче предполага предварителното очертаване на обясняваното с нейна помощ явление. Ето защо, ние не считаме, че сме допуснали грешка като едва на трето място се заемаме със социалния аспект на комичното. За нас в случая той е крайната станция по пътя на задълбочаването от явлението към същността. Логическият аспект (разбирането на едно контрастно противоречие между обективна действителност и субективна видимост), поради своята обективност изпъква на преден план; психологическият аспект (отрицателното отношение към явление, което не наранява дълбоко жизнено-значимото за нас) е първото необходимо ограничение, помагащо ни да разберем кои контрастни противоречия будят смях. Следващата стъпка е обясняването на самата отрицателна оценка за комичните явления. Тук именно встъпва в своите права историческият материализъм.

Наистина комичното е относително. Например комунистическото убеждение, което на капиталиста може да се е струвало някога някакво отрицателно отклонение от „нормалния“ буржоазен ред и следователно, доколкото не се е чувствувало като съществена заплаха, е било обект на високомерен присмех, за пролетарския идеолог е посрещан с възторг

зародиш на новото. Днес реакционните автори, които се подвизават върху страниците на западноевропейската буржоазна преса, се стремят да осмеят нашето социалистическо строителство. А за нас то е израз и извор на най-благородните ни мисли и чувства. Острието на нашата сатира, напротив, се стоварва с всички сила върху враговете на нашия нов живот, върху онова, което ни тегли назад. Грубоватите движения и изрази на „човек от народа“, попаднал във „висшето общество“ за нас не са смешни, но предизвикват презрителните усмивки на хайлайфните дамички и господа. Ние, напротив, от все сърце се смеем на онзи несполучлив филм, в който сред разгара на полския труд, колхозниците заиграват... кадрил! Изобщо, всички знаят, че онова, което е смешно за едни, у други може да предизвиква тъкмо противоположни чувства или да не предизвиква никакви чувства. Защо е така?

Отговорът не представлява съществено затруднение: така е, защото за представителите на различните обществени групи (сред които основно място заемат класите) съществува различна „йерархия на ценностите“. Кои явления ще се преценяват отрицателно и кои положително, какво ще бъде изобщо оценъчното отношение на хората към света — това зависи в най-голяма степен от човешките обществени връзки, сред които определяща роля играе икономиката. Именно положението на хората определя характера на тяхната дейност, задачите, които те разрешават, величината и естеството на потребностите им, техните интереси, цялата нагласа на съзнанието им, а оттук — и към какви обекти ще бъде насочен техния смях, каква ще бъде неговата сила и емоционална обогатеност.

Накратко казано, разнообразието на социалните условия ни обяснява разнообразието и на смеха; динамиката на общественото развитие определя еволюцията и на комичното.

Историческо-материалистическото обяснение на комичното обаче не бива да води до релативизъм в две отношения: първо, до убеждението, че всичко в смеха има конкретно-класов характер, и второ, до приравняване по стойност смеха на различните класи.

Нека отдадем дължимото уважение на Сталиновия труд „Марксизмът и въпросите на езикознанието“. Възможно е в него да се съдържа (както отбелязва съветският автор М. Д. Каммари) твърде тясна характеристика на надстроечните явления, в която не се побират изцяло дори „възгледите и учрежденията“, изброени от самия Сталин като съставки на надстройката. Но именно след излизането на „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ съветските и наши марксисти се осмелиха да признаят, че не всичко в обществения живот има конкретно-класов характер, започнаха да обръщат внимание и на онези социални явления, които изпълняват своята функция в различни исторически епохи. Именно „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ и последвалата насока на теоретическото ни развитие направиха възможно днес — без страх от обвинения в пренебрегване на принципа за партийността — да изтъкнем, че смехът има и общочовешки страни. При това, става дума не само за логическите и общопсихологическите условия на комичното, които ние вече се опитаме да очертаем. Касае се и за признаване комичността на конкретни образи и положения, които през различни исторически епохи са предизвиквали смеха на различни класи. Нима комедиите на Аристофан, Плавт, Молиер, Гогол и днес не се възнаграждават с нашия дружен смях?

Този факт също така има своето социологическо, историческо-материалистическо обяснение. Работата е там, че човешките съдби не са само

класово-различни; обществената дейност притежава и общи черти. Хората имат и еднакви потребности и интереси. Тъкмо затова има явления, които представителите на различни класи признават достойни за присмех.

Разбира се, в нашия свят на ожесточена класова борба, на смъртна заплаха от страна на империалистическите хищници, на упорита и трудна борба за мир и социализъм особено значение придобива конкретно-класовото и политическо съдържание на смеха. Сега смехът заслужено ни интересува преди всичко като оръжие за смъртоносно нараняване на нашите класови врагове, като средство за отърсване от собствените недостатъци, за разпространяване и внедряване на отрицателна оценка към онова, което ни пречи в благородните усилия за изграждането на социализма. . . Напразни са всякакви упреци срещу „ограничеността“ на „червения“ комунистически смях. Ограничен по значение и съществуване е задаваният смях на умиращите класи. Не може да бъде „ограничен“ победоносният смях на тези, които са авангард на цялото човечество, не може да избледнее значението на смеха, който се вгражда във вечната, величествена сграда на бъдещото неограничено човешко щастие.

Сега вече ние ще си позволим да изразим известно мнение и по въпроса какво е нужно, на първо място, на хумористите и сатириците в живота и изкуството. Не се касае просто за някакъв абстрактен и научно неразяснен „усет към смешното“. Касае се преди всичко за искрено и силно осъждане на онова, което заслужава съответната отрицателна оценка от гледището на комунистическия (и общочовешки) морал. А това отношение не е вродено — то се ражда в правилно-насочената общественa дейност на хората, то израства върху тяхната прогресивна жизнено-практическа позиция.

Но, безспорно, ако спрем дотук, можем да получим добри моралисти, но не и хумористи и сатирици. Какво е нужно повече? В духа на цялото ни досегашно изложение ще отговорим, че е необходимо умение за разкриване на отрицателното явление (което не се чувства като съществена опасност) в неговото контрастно противоречие с онова, което то би трябвало да бъде, или за което желае да мине.

И това умение, разбира се, не е паднала от небето дарба: то може да бъде научно изследвано и — с по-голям или по-малък успех — съзнателно култивирано.